

ANDREAS BURNIER TUSSEN UTOPIE EN DYSTOPIE

Jaap Goedegebuure

Cultuurcritici genieten in veel gevallen de dubieuze reputatie van conservatief of zelfs reactionair. Toch leidt onvrede met het heersende sociale en politieke klimaat lang niet altijd tot de oproep om terug te keren tot de normen en waarden van het verleden, of tot nostalgische verheerlijking van een sinds lang verdwenen maatschappelijk bestel.

Natuurlijk, met de romantische dweepers Novalis en de gebroeders Schlegel en de Franse filosoof Joseph de Maistre heb je al een kwartet doemdenkers bij elkaar dat uit afkeer van de Franse revolutie het opperste gezag in het christelijke Europa het liefste wilde overdragen aan de paus. In ons eigen Nederland kregen deze vier het gezelschap van de dichters Bilderdijk en Da Costa, zij het dan dat onze calvinistische *hardliners* van de paus niets moesten hebben en eerder mikten op een absolute monarchie onder leiding van een Oranjevorst.

Toch zijn er ook cultuurcritici die vooruit in plaats van achterom kijken. Friedrich Nietzsche had zo zijn bekomst van de christelijk-humanistische moraal dat hij een toekomst profeteerde waarin de oude mens plaats zou maken voor de *Übermensch*, een type dat zich niet langer zou laten remmen door verlangen naar de hemel of angst voor de hel. En de door Marx (om nog maar een cultuurcriticus te noemen, maar dan een van de linkerzijde) geconstateerde disbalans tussen kapitaal en arbeid leidde tot het ontwerp van een klasseloze maatschappij. Het zijn maar een paar voorbeelden van het utopische denken dat voortbouwt op een kritische analyse van de maatschappelijke status quo.

Andreas Burnier moest van Nietzsche maar weinig hebben. Ze vond hem te vaag en te romantisch. Over Marx was ze nog minder te spreken. In *De droom der rede* (1982), het onder haar eigenlijke naam C.I. Dessaur geschreven boek dat behalve een overzicht van de westerse filosofie ook een uitweg biedt uit het 'rationeel-masculinistische denken', zette ze hem weg als de slecht schrijvende en krom redenerende wegbereider van een funeste ideologie, door haar smalend 'de laatste monotheïstische godsdienst' genoemd. Dat hij zijn idealen projecteerde in een nog te veroveren toekomst was in haar ogen nog het minst kwalijke element in zijn filosofie. Ronduit verwerpelijk vond ze de reductie van de mens tot een door de omstandigheden geconditioneerde homo economicus.

Dessaur was in haar kritiek op het verfoeide reductionisme al voorafgegaan door haar literaire alter ego Andreas Burnier. In de essaybundel *De zwembadmentaliteit* (1979) had Burnier de staf gebroken over bepaalde trends in de negentiende-eeuwse wetenschapsbeoefening die de spirituele kant van het menselijk bestaan zo ver hadden afgeknepen dat er uiteindelijk niets meer dan een zielloos hoopje stof overbleef. Darwin had de evolutie teruggebracht tot een mechanische keten van louter biologische oorzaken en gevolgen. Freud zag de menselijke

psyche beheerst door moeilijk in de hand te houden seksuele driften. En de al genoemde Marx beschouwde de voortbrengselen van kunst en cultuur als een ‘bovenbouw’ die geheel afhankelijk was van de uit materiële productievoorwaarden bestaande ‘onderbouw’.

Het rationalisme als een alles en iedereen dominerend wetenschapsparadigma en het empirisme als de enig zaligmakende methode die bij dat paradigma past, gevoegd bij de verschraling van het mensbeeld die daarvan weer de consequentie is, ze zijn niet alleen door Burnier aan kritiek onderworpen. In hun spraakmakende studie *Die Dialektik der Aufklärung* hebben Adorno en Horkheimer erop gewezen dat de achttiende-eeuwse triomf van de rede het individu ondergeschikt had gemaakt aan het mechaniek van boven hem uit gaande krachten. In hun ogen werd de mens daarmee beroofd van alles wat hem dan wel haar tot mens maakte: vrije wil, autonomie en last but not least creativiteit. Om het te zeggen met Bazarov, het extreem rationalistische personage uit Toergenjevs roman *Vaders en zonen*: ‘De natuur is geen tempel, maar een werkplaats, en de mens is een arbeider in die werkplaats.’

Hoewel *De droom der rede* stilzwijgend aan Adorno en Horkheimer voorbijgegaat, is de verwantschap tussen dit tweemanschap en Burnier onmiskenbaar. De affiniteit zou nog een accolade kunnen krijgen dankzij een gedeelde afkeer van de massacultuur met haar ‘sportverdwazing’, Hollywoodfilms en oorverdovende popmuziek. De elitaire esthetiek die wordt gecelebreerd in musea en concertzalen was en is cultuurcritici immers niet vreemd, zoals heden ten dage het geval Thierry Baudet ons weer eens leert.

Burnier zette de kritiek op de erfenis van de Verlichting nog wat scherper aan door de hedendaagse uitwassen van het instrumentele denken expliciet te benoemen: de alles vernietigende exploitatie van de natuur die onvermijdelijk tot klimaatrampen moet leiden, het militair-industriële complex dat een wereldwijde macht uitoefent en verantwoordelijk is voor allerlei gewapende conflicten, de staatscontrole over de burgers die steeds meer gaat lijken op wat Orwell voorspelde in zijn dystopie *1984* (‘Big Brother is watching you’), en zo meer. Maar in haar kruistocht tegen de ‘Kerk van de Rede’ had ze nog meer pijlen op haar boog. In haar visie paste het onderscheiden en benoemen van ‘typisch mannelijk’ dan wel ‘typisch vrouwelijk’ keurig in de antithese van de zuivere en heldere ratio versus de – naar verluidt – ongrijpbare en niet zelden op dwaalwegen leidende intuïtie. Vandaar haar pleidooi, binnen feministische kringen gehouden maar met even veel vuur daarbuiten verdedigd, voor een nieuwe, ‘totale’ mens, de androgyne. Daarbij ging het haar niet zozeer om een biologische als wel om een spirituele synthese van de vrouwelijke en mannelijke polen. Op dit punt maakte ze de overstap van de dystopie naar de utopie. Het droombeeld van de androgyne mens is niet ontleend aan een geïdealiseerd verleden, maar komt voort uit wensdenken, als je het al geen religieuze impuls zou mogen noemen. Het stond al hoog aangeschreven in de oude hermetische traditie, bij de alchemisten, bij de door Burnier bewonderde decadente auteurs van de negentiende eeuw, en last not least bij Madame Blavatsky, de leidsvrouw van de theosofie.

Een van de gevaarlijkste kanten van het reductionistische rationalisme, aldus Burnier, is de neiging om het kwaad niet langer te willen zien als een antropologische constante die ons allemaal aankleeft, maar het te etiketteren als een te cureren handicap van individuen of groepen die zorgvuldig en desnoods met grof geweld uit de eigen gemeenschap worden geweerd, onverschillig of dat nu criminelen, joden, zigeuners of andere outcasts zijn. Heden ten dage had ze er de moslims aan toe kunnen voegen, al is het de vraag hoe ze dat had weten te combineren met haar diepe afkeer van wat ze ‘misogyn islamofascisme’ beliefde te noemen.

Tot het projecteren van het kwaad in anderen rekende Dessaur ook het kwistig strooien met het etiket ‘racisme’ dat in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw trendy raakte en dezer dagen al hoe meer bon ton is geworden. Ze vermoedde dat hier in het verborgene tweeslachtige gevoelens opspeelden jegens anderssoortigen in onze eigen omgeving. Die diagnose kreeg naderhand steun van Frans Kellendonk, die de reacties op de xenofobe Centrumpartij van Hans Janmaat gevaarlijker vond dan de Centrumpartij zelf, om vervolgens aan den lijve te ervaren dat de weldenkende goegemeente hem op grond van zijn roman *Mystiek lichaam* brandmerkte als antisemiet.

Bij het leggen van verbanden tussen de diverse manifestaties van het post-verlichtingsdenken ging Burnier niet altijd even subtiel te werk, laat staan dat ze zich liet remmen door de academische prudentie van haar collega-hoogleraren. Zo wees ze in haar bijdrage aan de lezingenreeks ‘De brandende kwestie’ het verfoeide geloof in de rede aan als ‘de bron van immense verdringingen en dus van, eventueel, erupties van kwaad’, om te vervolgen: ‘Er is een intieme samenhang tussen de mentaliteit van een rationalistische, technobureaucratische cultuur en de behoefte om vijanden te hebben en met bommen die de cultuur voortbrengt kinderen, vrouwen en voor zover zij weerloos en ongewapend zijn ook mannen van de vijandelijke groep te vermoorden. Of tussen het gerationaliseerde, bureaucratische, centralistische bewind van linkse dictaturen en de neiging tot psychische terreur – eventueel met behulp van de psychiatrische maffia, maar in elk geval met behulp van werk- en concentratiekampen – tegen andersdenkenden in de eigen bevolking.’

Burnier had het patent op dit soort krasse uitspraken. Ze zijn voor een deel verklaarbaar vanuit haar levensloop, die ingrijpend werd bepaald door de shoah. Van haar elfde tot haar veertiende jaar moest ze van het ene naar het andere onderduikadres vluchten. Pas na de bevrijding werd ze met haar ouders en grootouders verenigd; de rest van de familie van vaders- en moederszijde was nagenoeg geheel uitgeroeid. Het gevolg was een levenslang wantrouwen jegens autoriteiten in het algemeen en alles wat Duits (zelf schreef ze dat consequent met kleine letter) was in het bijzonder. Voor het overige zijn Burniers radicaliteit en neiging tot sweeping statements een kwestie van temperament. Wanneer ze zich tegengesproken wist door opponenten die haar voorhielden dat ze overdreef, ging ze er extra hard tegenaan. Dat was vooral het geval tijdens de door haar aangezwengelde discussie over het voor en tegen van euthanasie. In 1985 publiceerde ze twee artikelen in het juridische

tijdschrift *Delikt en delinkwent*, waarin ze sprak over ‘de zelfmoord op zieken en bejaarden’. Een jaar later verschenen het samen met Chris Rutenfrans geschreven pamflet *Mag de dokter doden?* en de roman *De trein naar Tarascon*. Het is frappant dat pamflet en roman soms woordelijk met elkaar overeenkomen wanneer het gaat om de veroordeling van het ‘euthanasiasme’. Hoofdpersoon William Baston, tijdens de oorlog ontkomen aan de nationaal-socialistische terreur, ziet in de techno- en bureaucratische samenleving, die aan het eind van de twintigste eeuw de overhand krijgt, en in het acceptabel worden van abortus en euthanasie de bevestiging van zijn vrees dat Hitler alsnog zegeviert.

Was haar toon als romancier aanvankelijk overwegend ironisch en haar register dat van de satire, in haar latere werk, zeker na *De droom der rede*, manifesteerde Burnier zich steeds vaker als een profetes die fulmineert tegen het maatschappelijk en moreel verval. In haar cultuurkritiek varieerde ze met enige regelmaat op een bekend stramien. Zo toonde ze zich in de ban van de millenniumvrees die met het naderen van het jaar 2000 om zich heen greep en die af en toe een reprise leek van wat zich duizend jaar eerder voordeed toen vele middeleeuwen in afwachting waren van de wederkomst van Christus en het door Hem te voltrekken Laatste Oordeel. In haar pleidooi voor een spirituele heroriëntatie wendde ze zich af van moderniteit en secularisering, door haar met enige regelmaat gediagnosticeerd als ziektesymptomen van het sociale organisme. En *last but not least* wees ze op het naar zijn aard in zichzelf verdeelde, onderscheid scheppende bewustzijn, de oerbron van het denken in tegenstellingen en wat haar betreft dus ook de bron van vijandbeelden en andere vormen van het kwaad.

In haar preoccupatie met maatschappelijk verval en decadentie heeft Burnier het nodige gemeen met de grote cultuurcritici Rousseau en Nietzsche. De Verlichtingsfilosoof Rousseau oriënteerde zich niet alleen op het kompas van de rede, maar liet zich primair leiden door het irrationele gevoel, een voorkeur die hem werd ingegeven door een diep geworteld onbehagen in de cultuur. Rousseau was er ten diepste van overtuigd dat de menselijke beschaving gelijk opging met een meedogenloze beheersing en uitbuiting van de natuur. Daarmee was de mens vervreemd van zijn oorspronkelijke staat en was beschaving dus per definitie gelijk aan fysieke én morele degeneratie. Deze zwartgallige overtuiging kreeg enig tegenwicht in Rousseau’s politieke theorie. Met de soevereine volkswil als leidend beginsel mikte hij op een samenleving die zo dicht mogelijk moest aansluiten bij de natuurlijke harmonie van de eerste mensengemeenschappen.

Nietzsche op zijn beurt was er van overtuigd dat decadentie de motor van de geschiedenis was. Hoewel hij veel van wat hij om zich heen zag bij het grofvuil zette, beschouwde hij de verrotting van het oude als een noodzakelijke voorwaarde voor de opbloei van iets nieuws. De oude mens moest ondergaan om te kunnen transformeren tot de Übermensch. Het ‘blonde Bestie’, een concept dat naderhand furore maakte in de nationaal-socialistische ideologie, zou zich niet langer leiden door de humbug van ‘geest’ en ‘cultuur’, maar kracht putten uit zijn dierlijke instincten. Het is hier dat Burnier afhaakte. Wanneer haar werk ergens een

uitroepteken bij plaatst, dan is het wel dat de mens, juist vanwege de geestelijke vermogens die hem van het dier onderscheiden, de kroon van de schepping is. In overeenstemming met de door haar omarmde reïncarnatieleer hield ze haar lezers voor dat we het voorrecht als mens geboren te zijn optimaal moeten benutten door ons geestelijk te vervolmaken, en dus te onthechten, om aldus een begin te maken met de ontsnapping aan het rad der geboorten.

Wat je Burnier kunt tegenwerpen is dat het door haar gepostuleerde onderscheid tussen mens en dier, en tussen geest en stof, een niet verifieerbare speculatie is. Met evenveel recht, maar ook met veel minder positiviteit, zou je de menselijke soort kunnen zien als een schimmel die voortwoekert op de aardkorst en alles aanvreet wat op zijn weg komt. Dat we sommige manifestaties van het biologisch proces dat ‘leven’ heet mooi vinden, en andere afschuwelijk, is een kwestie van perspectief.

Nu Burnier in haar keuze voor een *lebensbejahend* idealisme koos voor spirituele oriëntaties die haar achtereenvolgens van de antroposofie naar het boeddhisme brachten, om haar tenslotte huiswaarts te laten keren naar het jodendom waartoe ze naar geboorte behoorde, is haar bepaald niet in dank afgenomen. Vanwege haar openlijk beleden geloof in reïncarnatie is er meer dan eens afwijzend gereageerd op zowat alles wat ze te berde bracht. En toen de voorheen strikt empirisch te werk gaande criminoloog Dessaur zich bij Andreas Burnier aansloot en het onderscheid tussen deze twee persona's wegviel, attaqueerden de neo-calvinistische schoolmeesters het duo met verdubbelde woede. Ze brachten Burnier én Dessaur onder bij de ‘contrarevolutie tegen de rede’ en al die modieuze magiërs die zich koesterden in het avondrood van een ondergaande beschaving.

Burnier heeft haar cultuurkritische bekommernissen nooit beperkt tot haar beschouwelijke geschriften. In haar romans analyseerde en betoogde ze minstens zo nadrukkelijk. Tegelijk nam ze de samenleving telkens weer de maat. En door dat alles te doen, markeerde ze de stadia van haar eigen ontwikkelingsgang, zonder zich daarmee exclusief op één enkel standpunt vast te leggen. Haar debuutroman *Een tevreden lach* (1965) snijdt een thema aan dat als een rode draad door haar oeuvre blijft lopen: de spirituele metamorfose die wordt begeleid door leermeesters als Plato, Plotinus en Rudolf Steiner. De hoofdpersoon van *De huilende libertijn* (1970) keert zich af van de feministische mars door de instituties die ze zelf geestdriftig heeft helpen voorbereiden en besluit zich te wijden aan het schrijven van het boek *Beyond Reductionism*, waarin we natuurlijk *De droom der rede* herkennen. De ikfiguur uit *De reis naar Kithira* (1976) doet er, nadat ze heeft ingezien dat ze geen bijdrage heeft kunnen leveren aan wezenlijke politieke en sociale veranderingen, tenslotte het zwijgen toe. En van Radha Altman, hoofdpersoon van *De litteraire salon* (1983), nemen we afscheid nadat ze uit afkeer van de decadente westerse wereld scheep is gegaan op een soort Noachsark. Daarvoor, tijdens een verblijf op het Stille Zuidzee-oord Hawaï dat Burnier zou aanwijzen als de bakermat van een toekomstige synthese tussen westers rationalisme en oosterse mytsiek, heeft Radha een verlossend visioen ondergaan.

‘Plotseling voelde ik mij opgenomen in een groot kosmisch licht. De palmen op het strand achter mij, de bergen in mijn rug, de rotsformaties, de enkele mensen en wat spelende honden, alles viel weg. Er was alleen nog het licht, in de lucht en in het water. Vanuit de toekomst werd ik benaderd en opgenomen in een kosmisch plan waarin ik, op een hoger niveau dan in dit leven, aan de mensheidsontwikkeling van mijzelf en anderen zou bijdragen. Ik voelde een grote, totale veiligheid en zekerheid. Dit licht was wijsheid en liefde tegelijk en ik was daarzelf een onderdeel van. Klein en nietig, maar ook mee uitstralend over de hemelkoepel, meer strelend en flonkerend in het water, meer stralend vanuit de periferie van de baai naar waar mijn lichaam stond: aan de rand van het water, aan de rand van de eeuwigheid. Het was alsof ik hier in de verre voortijd, tienduizenden jaren geleden al had gestaan en alsof ik in een toekomstige, iets bevrijdere incarnatie, minder schuldbeladen, minder gekweld, meer open voor anderen, al hier aanwezig was.’

Voelde Radha Altman zich al de tweelingziel van Vincent van Gogh, in *De trein naar Tarascon* is deze ‘eenvoudige aanbidder van de eeuwige Boeddha’ nog nadrukkelijker aanwezig. Titel en motto’s zijn ontleend aan Van Goghs brieven en zijn tragische biografie staat model voor de levensloop van de held. Deze William Baston streeft tegen de verdrukking in naar mogelijkheden tot geestelijke groei. Maar net als de ongelukkige schilder besluit hij, het zoeken en vechten moe, een flink stuk van de weg naar de sterren af te snijden door eigenhandig zijn bestaan te beëindigen.

Burniers kracht lag niet in het vertellen van een verhaal dat te genieten valt om zichzelf wil, niet in het scheppen van figuren die je met je ogen dicht voor je kunt zien als levende mensen, maar in het aanwijzen en uitleggen. Ze was een geboren leraar, met alle kwaliteiten en beperkingen van dien. Er valt van haar nog altijd veel te leren, maar wel rijmt dat werkwoord af en toe nadrukkelijk op moraliseren. Dat haar boodschap veel verder reikt dan de eindigheid van haar leven, maakt duidelijk dat ze vertoefde op een niveau van denken en zien dat voor de meesten onbereikbaar blijft. Toch lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat ze niet uit de publieke aandacht mag verdwijnen nu haar standpunten nog altijd aanknopingspunten bieden met actuele discussies en tal van brandende kwesties.